

UOT 63:33;631.15;338.43

AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ HƏNDƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ofelya İdris qızı Məmmədova
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma inkişafı geniş miqyas aldı. Bununla əlaqədar inkişaf prosesləri fonunda tikinti fəaliyyəti canlanmağa başladı. Belə ki, Mingəçevir, Sumqayıt, Daşkəsən kimi şəhərlər yarandı. Salınan yeni şəhərlərin rekonstruksiyası və yeni monolit binaların tikilməsində azərbaycanlı alim və memarların böyük rolu olmuşdur.

*Azərbaycan memarlığının həndəsi xüsusiyyətlərinə misal olaraq, Azərbaycan memarlığının ənənəvi təcrübəsini özündə cəmləyən "II" şəkilli "Hökumət evi"ni göstərmək olar. Bu iri həcmli tikinti kompleksi üç prizma formasından əmələ gələn tikilidir. Şəhər stadionunun forması, oturacaq hissəsinin quruluşunda istifadə olunan düzbucaq və yarım dairəvi həndəsi formadan istifadə olunmuşdur. Elmlər Akademiyasının baş binası, M.F.Axundov adına kitabxana və s. müxtəlif həndəsi formalarda tikilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı Bakıda, Gəncədə, Naftalanda, Sumqayıtda binaların planı düzbucaqlı formada həll edilsə də, dairəvi zalların həllində ənənə qismən saxlanılmışdır. **Açar sözlər:** gümbəz, düzbucaqlı oturacaqlar, dairəvi tavanlar, prizmatik binalar*

Giriş

Azərbaycan ərazisi qədim tarixə malik olan memarlıq nümunələri, bənzərsiz tikililəri, maraqlı və orijinal abidələri ilə zəngindir [7, 8].

XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma inkişafı geniş miqyas aldı [7]. Bu, ikinci vətəndaş müharibəsindən sonra ölkədə aparılan böyük iqtisadi-sosial tədbirlərin və xarici ölkələrlə əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlı idi. O zamankı Sovet məkanında olan siyasi-iqtisadi durum şəraitində Azərbaycan yeraltı sərvətlərinə (neft emalı) və kənd təsərrüfatı inkişafı üçün münbit şəraitə malik olduğundan qonşu ölkələri çox geridə qoymuşdu [6].

Respublikada gedən ümumi inkişaf prosesləri fonunda şəhər salma və yaşayış sahələrində də tikinti fəaliyyəti canlanmağa başladı. İqtisadi vəziyyətin tələblərindən irəli gələn memarlıq nəzəriyyəsi əsasında geniş şəhərsalma işləri başlandı. Belə ki, Mingəçevir, Sumqayıt, Daşkəsən kimi şəhərlər yaranır və yerli şəraitə, təbii, süni potensiala görə öz memarlıq simasını formalaşdırırdı.

Digər tərəfdən dövlət öz ənənəvi irsinə münasibəti dəyişərək qədim şəhərlərin rekonstruksiyasına və abidələrin bərpasına xüsusi qayğı ilə yanaşmış, bir neçə vacib qətnamələr qəbul etmiş və bu qanunların reallaşmasına böyük səylər göstərmişdir. Respublikada şəhərlərarası yollar və digər mühəndis kommunikasiyalar çəkildikcə, ölkəmizin su potensialından düzgün istifadə etmək məqsədi ilə bir neçə su təhcizatı layihələrinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın kiçik şəhər və qəsəbələrinin memarlıq planlaşma dirçəlişinə təkan verdi.

Bu dövrün ən müsbət cəhətlərindən biri sosial məsələlərin həllinə xüsusi diqqət verilməsi idi ki, elə bu baxımdan da Azərbaycan xalqının rifahı üçün şəhər və kəndlərdə gedən geniş miqyaslı tikinti işləri kütləvi xarakter aldı. Şəhərlərin baş plan layihəsi onların ərazilərində plan nizamlılığı, abadlaşdırma və yaşıllaşdırma tədbirlərinin aparılmasına imkan yaratdı. Bu cür yanaşma Respublikanın şəhər və kəndlərinin kompleks formada inkişafının təməlini qoydu.

Bakının yeni siması

Bakıda panel və karkas evlərin geniş miqyas alması nəticəsində onun amfiteatrının boş sahələrində iri yaşayış massivlərinin salınması ilə Bakı şəhərinin simasında böyük dəyişikliklər oldu.

Yaşayış tikililəri ilə yanaşı, Azərbaycan şəhərlərində bir çox ictimai fərdi konstruktiv və memarlıq obrazına malik olan sənaye, məişət, kənd təsərrüfatına xidmət edən istehsal kompleksləri yarandı [3].

Təbii ki, bu yeniləşmə və təkmilləşmə prosesində azərbaycanlı alim və memarların az rolu olmamışdır. Çoxmillətli Bakı şəhərində bir neçə layihə institutlarının yaranması mütərəqqi təfəkkürlü sənətkarların, alim və incəsənət xadimlərinin respublika ərazisində bir-birindən maraqlı yaşayış, sənaye, ictimai və məişət binalarının ucaltmasına imkan verdi.

İlk dəfə olaraq 1945-ci ildə Bakı şəhərində Azərbaycan Elmlər Akademiyası yarandı və onun tərkibində memarlıq üzrə elmi-tədqiqat mərkəzlərinin açılması bir çox alimlərin yetişməsinə imkan verdi. Bunlardan o zamanın gənc alimlərindən A.Dadaşov, M.Hüseynov, Ə.Salamzadə, Z.Bretanitski, Q.Əlizadə, sonrakı illərdə isə Ş.Fətullayev, K.Məmmədzadə, Ə.Qasımzadə, N.Əliyev, İ.Əliyev və digərlərinin adını şəkmək olar. Adları çəkilən alimlərin araşdırmaları sonrakı gənc alimlərin elmi tədqiqatlar aparmasına böyük təkan verdi. O vaxtın gənc alimlərindən T.Muradxanovanın, G.Məmmədovanın, A.Həsənovanın, F.Hüseynovun, A.Talıbovun, S.Orucovun, N.Nağıyevin, memarlardan T.Xanlarovun, Y.Qadimovun, A.Məcıdovun, E.Kanıkovun və başqalarının adını çəkmək olar.

Bu alimlərin elmi-tədqiqatlarına əsaslanaraq, memarlıq və şəhərsalma formalarının sırf hündəsi quruluşa malik olmalarını deyə bilərik. Bakının Sahil küçəsinin memarlıq-estetik görkəminin formalaşmasında akademik M.Hüseynovun böyük rolu olmuşdur (Azadlıq Meydanı, Nizami Gəncəvi, Mirzə Ələkbər Sabir, Səməd Vurğun adına bağ).

Regionlarda tikintinin inkişafı

Daşkəsən şəhərinin plan-məkan quruluşu yarım dairəvi formalı plana malikdir.

Mingəçevir və Sumqayıt kimi (su akvatoriyası ilə birbaşa təmasda olan) şəhərlərin planlaşması təbii ki, yerli şəraiti nəzərə alaraq yaradılsa da, şəhərsalma baxımından da öz qanunauyğunluğunu tələb edirdi [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin son iyirmi ilində əsas üstünlük şəhər tipli qəsəbələrin rekonstruksiyasına yönəlmişdir. Çünki onların istehsal potensialı əsasında müxtəlif kənd təsərrüfatı kombinatlarının və komplekslərinin yaradılması əlverişli idi.

Həmin dövrdə adı çəkilən şəhərlərin plan-məkan tərtibatı ilə yanaşı onların tikintilərinin də konstruktiv quruluşu ənənəvi qanunauyğunluğu saxlamaqla formalaşırdı. Buna Nərimanov rayonunda salınmış yaşayış massivini göstərmək olar [4]. Bu binalarda konstruktiv və memarlıq həllərinə görə mənzil genişliyi, dərin locilərdən istifadə edilməsi, kiçik qapalı həyət mühiti, yararlı mikromühitin təşkili və s. [4].

“Hökumət evi”

Bakı şəhərinin şimal-qərbində yerləşən yaşayış evləri mikrorayon formasında planlaşdırılsa da, evlərin bir-birindən aralı olması onları vahid bir məkan kimi göstərirdi. Əksinə, şəhərin tarixi mərkəzində olan ictimai bina qruplaşması çox düşünülmüş və fərdilik əsasında aparılmışdır. Ən kiçik miqyaslı bina qruplaşmasına aid edilən Azərbaycan memarlığının ənənəvi təcrübəsini özündə cəmləyən «Π» şəkilli “Hökumət evi” belə ansamblın baş inzibati binasıdır. Bu iri həcmli tikinti kompleksi üç prizma formasında əmələ gələn tikilidir. Və burada çox düzgün olaraq künc bloklarda pilləkən qəfəslərinin yerləşdirilməsi həcmliyi tamamlayır. Hər mərtəbədə ikitərəfli otaqların sırası düzülüş forması, funksional təyinatına görə otaqların bir-birinə olan mütənasib bölgü sistemi və xarici fasadda pəncərə uyumlarının yerləşməsi, tağbəndlərlə bağlanmaları ahənglik təşkil edərək daxili planlaşmada meəyyən qanunauyğunluqlar yaradırdı. Binanın iki tərəfindəki həcmliyə hər yarıya uyğun qalereyaların təqdimatı Azərbaycanın ənənəvi hündəsi motif və formalarına cavab verirdi. Bu bina kompleksində istifadə edilən üslub qarışığı əsas iki istiqamətli üslubları özündə cəmləşdirdiyindən və memarın yerə uyğun olaraq, binanı hündəsi baxımdan düz istiqamətləndirdiyindən binanın həcmi ətraf mühitlə ahənglik təşkil edirdi [1].

Yeni layihələr – yeniləşən paytaxt

Bakı şəhərində inşa olunan daha bir şəhər tipli ictimai kompleks – şəhər stadionunun quruluşu hündəsi formada həll edilmişdir. Bu seçim heç də təsadüfi olmayıb, onun funksional təyinatından irəli

gəlirdi. İdman meydanının və onun oturacaq hissəsinin quruluşunda istifadə olunan düzbucaq və yarım dairəvi həndəsi formadan istifadə olunması, giriş və çıxışların ümumi kompozisiyada yerləşdirilməsi onun məkan quruluşunu formalaşdırırdı.

Bu illərdə akademik M.Hüseynovun yaradıcılıq fəaliyyəti və onun layihələndirdiyi ictimai, tədris, yaşayış evləri şəhər mühitinə yeni "nəfəs" gətirdi və küçə-meydanların canlandırılmasına təkan verdi. Bir-birinin ardınca layihələndirdiyi Elmlər Akademiyasının baş binası, M.F.Axundov adına kitabxana, "Alimlər evi", "Qonaq evi" və bu kimi bir çox bina silsiləsi demək olar ki, müasir memarlığın gözəl tikililərindən hesab olunur.

Bu baxımdan M.F.Axundov adına kitabxananın və Elmlər Akademiyası binasının həcmi-fəza quruluşları özünə milli ənənəvi motivləri cəmləsə də, eyni zamanda burada müasir dövrün xarici ölkələrinin mütərəqqi memarlıq və konstruktiv cəhətlərindən istifadə edilmişdir. Göstərilən binaların baş fasadlarında yenilik, orada istifadə edilən sütunların ölçülərindəki dəyişiklik, ənənəvi materiallarla yanaşı yeni materialların istifadəsi, həndəsi formalı iclas zalının yerləşmə prinsipində öz əksini tapırdı. Bu baxımdan Elmlər Akademiyası binasının mərkəzində nəzərdə tutulan düzbucaq içində da dairəvi-planlı, üstü şüşəli gümbəzlə örtülmüş konfrans zalı və onun ətrafında yerləşən müəyyən funksiyalı köməkçi sahələrin yerləşmə prinsipi eyni qanunauyğunluğa cavab verirdi. Binanın mərkəzi ox əsasında qurulan kompozisiyası ona monumentallıq və təmtəraqlılıq gətirirdi. Bu binada yüksək sənətkarlıqla tapılan tağların quruluş formalarının həndəsi kamilliyi onun davranılmasına imkan yaradır.

Görkəmli sənətkarlar tərəfindən layihələndirən Bakıdakı müsir tipli ictimai binaların bir çoxu konstruktiv quruluş baxımından şəhər mühitinin simasını formalaşdırırdı. Bakıda yerləşən Nizami kinoteatri, keçmiş Sovet Xalq Təsərrüfatı binası, Nəşriyyat evi, Azərbaycan Texniki Universiteti və s. bu tipli binalardan əlavə, Azərbaycanın digər şəhərlərində də iri miqyaslı inzibati-ictimai binalar tikilirdi [6].

Həndəsi qanunauyğunluqlara riayət

Əsasında həndəsi qanunauyğunluq duran Gəncədəki "Hökumət evi"nin şəhərin baş meydanının simmetriya oxu üzərində yerləşməsi, düzbucaqlı formada qalereya sistemli tağlı sütunlar düzümü ilə əhatə olunması, daxilindəki yarım dairə təşkil edən iclas zalının binaya görə mütənasib ölçüləri və yerləşmə prinsipi müəyyən bir nizamlılıq yaradırdı.

Həmin illərdə ölkəmizdə gedən sənayeləşmə və tipləşdirmə nəticəsində yaşayış tikililərinin xarici siması xeyli zəifləsə də, konstruktiv quruluşları, əksinə, xeyli təkmilləşdirmiş və dünya standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu da Bakıda və digər iri şəhərlərdə binaların həndəsi formalı (yastı prizma, kub) divar və örtük bloklardan, bəzən də hazır həcmli bloklardan yığılmasında və ya sürüşmə-qəlib üsulu ilə monolit tikililərində özünü göstərirdi.

Göstərilən həndəsi qanunauyğunluqlar özünə məxsus bir formada şəhər məkanlarının quruluşunda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, mikrorayonlar və bağ-park tipli sahələr buna aiddir.

Bu illərdə yeni texnologiyanın geniş istifadəsi göstərilən regionlarda böyük imkanlı yeni konstruktiv quruluşlu ticarət, əyləncə, mədəniyyət obyektlərinin tikintisinə imkan verdi.

Birinci dəfə olaraq Bakının Sahil bulvarında vant tipli örtük konstruksiyalarından "Mirvari" kafesinin tikintisində istifadə edilmişdir. Burada betonun təkə konstruktiv yox, həm də estetik xassələrindən məharətlə istifadə edilərək gözəl görkəmli sahil pavilyonu yaradılmışdı.

Ümumiyyətlə, son illərin nailiyyətləri ictimai bina tikintisilə bağlıdır. Respublikanın görkəmli mütəxəssisləri, o cümlədən də Q.Əlizadə, M.Hüseynov, Ə.Qasımzadə, Q.Məcədov, Ə.İsmayılov, S.Zeynalova, Z.Qəniyeva, A.Surkin, T.Xanlarov, V.Sulqın, Y.Qədimov, F.Orucov kimi memarlar öz baxımlı, əzəmətli memarlıq obyektləri ilə məzmun dolğunluğu yaratmışlar. Buna misal olaraq Mingəçevir şəhərindəki "SES" bəndi həndəsi quruluşlu çox maraqlı formalarla həll edilmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq sənaye binasına bədii tərtibat verilmişdi. Bu bənd sahilinə xüsusi gözəllik verirdi. Bununla yanaşı mühafizə bulvar zolaqlarının yerləri müəyyənleşdi və bəzi sənaye obyektlərinin şəhər mərkəzindən çıxarılması şəhərin sahil boyu mərkəz zonasının planlaşma strukturuna daha müsbət nizamlılıq və komfortluq verdi [2].

Nəticə

Bütün bunlarla yanaşı Bakıda, Gəncədə, Naftalanda, Sumqayıtda və bir çox başqa şəhərlərdə bəzi binaların planı düzbucaqlı formada həll edilsə də, dairəvi zalların həllində ənənə qismən saxlanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. Архитектура Советского Азербайджана (под редакцией М.А.Гусейнова). М.: Литературы по строительству, 1973, 264 с
2. Касимзаде Э.А. Проблемы развития Азербайджанской советской архитектуры на современном этапе. Баку: Азернешр, 1967, 232 с
3. Керимов. В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку: Огуз эли, 1998, 71с.
4. Оруджов С.И. Социально-планировочная структура исторического ядра восточного города. Авт.дис. ...канд. арх. наук. М., 1988, 24 с.
5. Самедов Р.Я. Анализ летних помещений в жилой архитектуре Баку в конце XIX-начале XX веков // Урбанизм № 2(3), Баку: Ел-Алианс, 2002, с 86-91
6. Эфендизаде Р.М. Архитектура Советского Азербайджана. М.: Стройиздат, 1966, 320с.
7. Aydan Aghabayli: Geometric Patterns In Islamic decoration- A Parametric Envision of Portuguese and Azerbaijan [Electronic resource] / Pereira and Pedro Miguel Gomes Januario Master in Architecture July, 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/349929916_Geometric_Patterns_In_Islamic_decoration-_A_Parametric_Envision_of_Portuguese_and_Azerbaijan
8. Behrouz Tavakkoli, Raana Cinmarasl: Geometry of the form and designs of Ilkhani tombs' tower of Azerbaijan (Case study: Qarabagh Bardaeh tomb' tower) [Electronic resource] / Revista Historia Y MEMORIA, no. 20, pp. 251-272, 2020. URL: <https://www.redalyc.org/journal/3251/325162581008/html>

O.Mammadova

*Doctor of Philosophy in Architecture, Associate Professor
Mingachevir State University*

Geometric features of Azerbaijani architecture

Abstract

The development of architecture and urban planning in Azerbaijan has gained a large scale. In connection with this, construction activity began to revive against the background of development processes. Thus, cities such as Mingachevir, Sumgayit and Dashkasan were created. Azerbaijani scientists and architects played a great role in the reconstruction of new cities and construction of new monolithic buildings.

An example of the geometric features of Azerbaijani architecture is the “II” illustrated “Government House”, which combines the traditional experience of Azerbaijani architecture. This large-scale construction complex consists of three prism structures. The Shape of the City Stadium, rectangle and semicircular geometric shape used in the structure of the seat section were used. The main building of the Academy of Sciences, The library named after M.F.Akhundov was built in various geometric forms.

At the same time, while the plan of buildings in Baku, Ganja, Naftalan and Sumgayit were solved in the form of rectangles, the tradition was partially preserved in the solution of round halls.

Keywords: *dome, rectangular seats, round ceilings, prismatic buildings*

О.И.Мамедова

*доктор философии по архитектуре, доцент
Мингячевирский государственный университет*

Геометрические особенности азербайджанской архитектуры

Резюме

Развитие архитектуры и градостроительства в Азербайджане приобрело широкий размах. В связи с этим на фоне процессов развития начала возрождаться строительная деятельность. Так возникли такие города, как Мингячевир, Сумгайыт, Дашкесан. Азербайджанские ученые и архитекторы сыграли большую роль в реконструкции новых городов и строительстве новых монолитных зданий.

В качестве примера геометрических особенностей азербайджанской архитектуры можно привести “дом правительства“ в форме “П”, сочетающий в себе традиционный опыт азербайджанской архитектуры. Этот крупномасштабный строительный комплекс представляет собой сооружение, образованное тремя призматическими формами. Форма городского стадиона была построена с использованием прямоугольной и полукруглой геометрической формы, используемой в структуре сидячей части. Главный корпус Академии наук, Библиотека имени М.Ф.Ахундова и др., построенные в различных геометрических формах.

При этом в Баку, Гяндже, Нафталане, Сумгайыте, где план зданий решен в прямоугольной форме, частично сохранилась традиция круглых залов.

***Ключевые слова:** купол, прямоугольные сиденья, круглые потолки, призматические здания*

Elmi redaktor: tex.f.d., dos. M.Məmmədov

Çara təqdim edən redaktor: tex.f.d., dos. A.Əliyeva

Daxil olub: 29.08.2022

Çara qəbul edilib: 12.09.2022